

NASTAVA STUDENATA SA INVALIDITETOM TOKOM I NAKON COVID-19 PANDEMIJE: IZAZOVI I PREPORUKE*

Autor: NATALIJA GOJAK

e-mail: natalijaljubica@gmail.com

Mentor: Doc. dr Zorica Milošević

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Usled izbijanja COVID-19 pandemije sprovode se mere zatvaranja škola i fakulteta. Neposredno obrazovno okruženje biva zamenjeno virtuelnim obrazovnim okruženjem i online nastavom na daljinu. Studenti sa invaliditetom, članovi njihovih porodica i univerzitetski nastavnici koji ih podučavaju su se tokom online nastave na daljinu suočavali sa brojnim poteškoćama.

Cilj: Cilj rada je prikaz izazova online nastave na daljinu studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije i definisanje preporuka za nastavu studenata sa invaliditetom tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu i za period nakon COVID-19 pandemije.

Materijal i metode: Metoda korišćena tokom pisanja rada je analitičko-deduktivna metoda.

Rezultati: Preporuke za nastavu studenata sa invaliditetom tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu i za period nakon COVID-19 pandemije su: Odabir softvera/platformi za učenje koji pružaju mogućnosti raznovrsnih kanala za prenos informacija; Komunikacija univerzitetskih nastavnika i visokoškolskih ustanova sa studentima sa invaliditetom i njihovim porodicama; Podsticanje komunikacije studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka; Uvođenje IOP-a u visoko obrazovanje i predviđanje njegove primene u virtuelnom obrazovnom okruženju; Obuka studenata sa invaliditetom, univerzitetskih nastavnika i roditelja studenata sa invaliditetom; Dostupna psihosocijalna podrška za studente sa invaliditetom, njihove porodice i univerzitetske nastavnike.

Zaključak: Kako bi se postigao cilj optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom, neophodno je tokom perioda tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja na neposredno obrazovno okruženje kreirati adekvatan i dostupan sistem podrške za studente sa invaliditetom, članove njihovih porodica i univerzitetske nastavnike koji ih podučavaju.

Ključne reči: studenti sa invaliditetom; nastava studenata sa invaliditetom; nastava studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije

UVOD

Možda ništa u savremenoj istoriji obrazovanja nije toliko uzdrimalo tradicionalno obrazovanje u svojoj formi realizacije kao što je to učinilo izbijanje COVID-19 pandemije u decembru 2019. godine. Kao neke od mera uvedenih sa ciljem sprečavanja disperzije i suzbijanja virusa sprovode se mere socijalnog distanciranja i zatvaranje škola i fakulteta, čime biva pogođeno preko 1,5 biliona učenika i studenata širom sveta (UNESCO, 2020, prema: Porter, Greene & Esposito, 2021). Već postojeće društvene nejednakosti novonastalom pandemijom bivaju dodatno produbljene, pa oni koji su već bili u marginalizovanom

* Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

društvenom položaju izbijanjem COVID-19 pandemije postaju dodatno marginalizovani i zadovoljenje njihovih osnovnih potreba i prava u opisanom društvenom kontekstu dodatno otežano (Meleo-Erwin et al., 2021). Jedna od kategorija stanovništva koju COVID-19 pandemija dodatno marginalizuje su osobe sa invaliditetom. Usled zatvaranja fakulteta širom sveta, neposredno, fizičko obrazovno okruženje biva zamenjeno virtuelnim obrazovnim okruženjem i online nastavom na daljinu. Studenti sa invaliditetom, članovi njihovih porodica i univerzitetski nastavnici koji ih podučavaju su se tokom nastave na daljinu susretali i suočavali sa brojnim izazovima, koje ćemo u radu nastojati da prikazemo. U radu pružamo pregled rezultata istraživanja i opis izazova nastave studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije, na osnovu čega formulišemo preporuke za nastavu studenata sa invaliditetom tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu i za period nakon COVID-19 pandemije.

NASTAVA STUDENATA SA INVALIDITETOM TOKOM COVID-19 PANDEMIJE

Mere socijalnog distanciranja uvedene sa ciljem sprečavanja i smanjenja širenja COVID-19 virusa dovele su do zatvaranja škola i fakulteta, što je za posledicu imalo zamenu neposrednog, fizičkog obrazovnog okruženja virtuelnim obrazovnim okruženjem i online nastavom na daljinu. Studenti sa invaliditetom su se tokom perioda tranzicije prelaska sa jednog na drugi oblik realizacije nastave i tokom perioda realizacije online nastave na daljinu susretali i suočavali sa mnogim izazovima i poteškoćama, a jedan deo njih proizilazi iz (ne)dostupnosti i prirode tehnologije, koja u uslovima nastave na daljinu postaje neizostavan uslov njenog održavanja. Kako tehnologija predstavlja *conditio sine qua non* realizacije nastave tokom COVID-19 pandemije, pitanje njene dostupnosti postaje osnovno pitanje dostupnosti nastave za studente sa invaliditetom. Rezultati istraživanja sprovedenog u Americi tokom 2021. godine pokazuju da postoji digitalni jaz između odraslih Amerikanaca bez invaliditeta i onih sa invaliditetom: 62% odraslih sa invaliditetom izveštava da poseduje laptop ili desktop kompjuter, nasuprot 81% odraslih bez invaliditeta; 72% odraslih sa invaliditetom poseduje pametni telefon, nasuprot 88% odraslih bez invaliditeta (Perrin & Atske, 2021). Iako ne postoje slična istraživanja sprovedena u Republici Srbiji, uzevši u obzir socijalne i ekonomske uslove naše zemlje, možemo da pretpostavimo da bi digitalni jaz između odraslih bez invaliditeta i odraslih sa invaliditetom bio još veći i nepovoljniji, ali isto tako ne treba ni zaboraviti na činjenicu da ljudi sa invaliditetom koji imaju priliku da se visoko obrazuju verovatno pripadaju društvenom sloju koji ima bolje socioekonomske mogućnosti i veći pristup tehnologiji. Dalje, osim pitanja pristupačnosti tehnologije studentima sa invaliditetom, možemo postaviti i pitanje u kojoj meri je po svom dizajnu softvera ova tehnologija dostupna i pogodna za studente sa različitim vrstama invaliditeta. Dizajn softvera koji se koriste za podučavanje u sklopu nastave na daljinu može podsticati ili pak potpuno onemogućiti studente sa invaliditetom da prate nastavu i uče, a kakav će uticaj dizajn softvera imati na učenje studenata sa invaliditetom zavisi, između ostalog, od tipa invaliditeta studenta. Studentima sa fizičkim poteškoćama nastava na daljinu može značiti veću dostupnost obrazovanja, pošto zahteva manje pokreta i manji stepen suočavanja sa raznim fizičkim barijerama. Studente sa drugim vrstama invaliditeta neusklađenost i neadekvatnost softvera i platformi koje se koriste za podučavanje i učenje može onemogućiti da participiraju u procesu obrazovanja. Kako kaže Vatulak: „Nepristupačne tehnologije su za ljude sa invaliditetom problematične isto koliko i nepristupačne zgrade” (Watulak, 2019, prema: Smith, 2020: 169). Na problem nepristupačnih softvera i tehnologije studentima sa invaliditetom ukazuju i univerzitetski nastavnici. U istraživanju koje je sproveo Alkatani na uzorku od 100 univerzitetskih nastavnika koji podučavaju studente sa invaliditetom, nastavnici su isticali potrebu za adekvatnim softverima i hardve-

rima kao obrazovnim resursima, kako bi se podsticalo učenje studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije (Alkahtani, 2021). Kako bi obrazovanje u uslovima nastave na daljinu bilo dostupno svim studentima, pa i studentima sa invaliditetom, neophodno je da svi učesnici obrazovnog procesa budu adekvatno tehnološki opremljeni, ali i da softveri i platforme za učenje budu valjano osmišljeni, kreirani i prilagođeni specifičnim načinima zadovoljavanja obrazovnih potreba svih studenata. Obrazovni softveri treba da omogućavaju raznovrsne načine prenosa informacija i komunikacije, kako bi studenti sa različitim vrstama invaliditeta imali jednake mogućnosti da učestvuju u obrazovanju kao i studenti bez invaliditeta. S obzirom na brzo širenje virusa i proglašenje pandemije i iznenadni prelazak na online modalitet nastave, možemo se zapitati koliko su tehnološki uslovi i odabrane platforme za učenje bili prilagođeni specifičnim načinima zadovoljavanja potreba studenata sa različitim vrstama invaliditeta.

Za kvalitetno obrazovno iskustvo studenata sa invaliditetom, kako u okolnostima COVID-19 pandemije, tako i u „regularnim” okolnostima, neophodni su dobri nastavnici. Nastavnici su ti koji željene inkluzivne obrazovne reforme sprovode u praksi, te su viđeni kao ključni činioci uspešnosti tih reformi, viđeni su kao glavni nosioci promene visokog obrazovanja u pravcu inkluzije studenata sa invaliditetom (Kuyini et al., 2016; Rajović i Jovanović, 2010). I pored toga što imaju ovako važnu ulogu, rezultati istraživanja sprovedenih u periodu pre COVID-19 pandemije pokazuju da univerzitetski nastavnici za nju nisu adekvatno pripremljeni. Rezultati istraživanja pokazuju da univerzitetski nastavnici nemaju razvijene kompetencije potrebne za podučavanje studenata sa invaliditetom, usled čega predstavljaju jednu od barijera za sprovođenje inkluzivnih obrazovnih reformi u praksi. Obrazovnu nepripremljenost univerzitetskih nastavnika, nedostatak adekvatnih znanja i veština koje bi im omogućile da proces obrazovanja uspešno prilagode svim studentima, i potrebu za treningom izveštavaju kako sami univerzitetski nastavnici (Love et al., 2015; Moriña, 2018), tako i studenti sa invaliditetom (Collins, Azmat & Rentschler, 2019; Morgado Camacho, Lopez-Gavira & Moriña Diez, 2017; Strnadová, Hájková & Květoňová, 2015). Opisani kontekst COVID-19 pandemija dodatno usložnjava i produbljuje. Za realizaciju online nastave na daljinu univerzitetskim nastavnicima su potrebna dodatna znanja i veštine kako bi mogli uspešno da prilagode nastavu studentima sa invaliditetom i da valjano odgovore na specifičnosti zadovoljenja njihovih obrazovnih potreba. U uslovima podučavanja studenata sa invaliditetom u virtuelnom obrazovnom okruženju univerzitetski nastavnici svoje opšte nastavničke kompetencije primenjuju u dva specifična konteksta: u specifičnom kontekstu podučavanja studenata sa invaliditetom, te i u specifičnom kontekstu podučavanja u virtuelnom obrazovnom okruženju, što predstavlja veliki izazov za univerzitetske nastavnike koji nisu pripremljeni ni za jedan od navedenih specifičnih konteksta. Univerzitetski nastavnici, kako globalno, tako i u Republici Srbiji, nisu imali sistemsku i blagovremenu priliku da razviju kompetencije potrebne za podučavanje studenata sa invaliditetom u virtuelnom obrazovnom okruženju, što empirijski potvrđuju studije sprovedene od početka pandemije (Inclusive Education Initiative, 2021; Porter, Greene & Kate Esposito, 2021). COVID-19 pandemija je pred univerzitetske nastavnike postavila nove odgovornosti i zadatke, izazove koji su od nastavnika zahtevali brzu adaptivnu reakciju i razvoj novih kompetencija. Globalno istraživanje, koje je sprovedla Inicijativa za inkluzivno obrazovanje Svetske banke, pokazuje da je kod nastavnika učestao osećaj preplavljenosti, usled izmenjenih uloga i novih odgovornosti i zadataka (Inclusive Education Initiative, 2021).

Univerzitetski nastavnici su se tokom realizacije online nastave na daljinu u uslovima COVID-19 pandemije suočavali sa mnogim poteškoćama. Kako bi adekvatno osmislili nastavu koja će da odgovara na specifičnosti zadovoljenja obrazovnih potreba studenata sa invaliditetom i kako bi podsticali njihov razvoj, univerzitetski nastavnici moraju biti kontinuirano usavršavani za podučavanje studenata sa invaliditetom, a zatim i blagovre-

meno obavešteni da će takve studente podučavati, kako bi se upoznali sa njihovim osobnostima. Rezultati istraživanja pokazuju da se mnogi studenti odlučuju da ne otkriju invaliditet ukoliko on nije fizički vidljiv (Getzel, 2008; Grimes et al., 2018; Moriña, 2015). ŠV-20 obrazac, koji u Republici Srbiji studenti popunjavaju prilikom upisa na visokoškolsku ustanovu, nije anoniman, pa je moguće da studenti kojima je potreban određen vid pomoći i podrške neće izjasniti kao studenti sa invaliditetom usled straha etiketiranja. Odluka za nekomunikacijom određenog tipa invaliditeta i potrebe za dodatnom podrškom može otežati rad nastavnika, jer u tom scenariju univerzitetski nastavnik ne zna da podučava studenta sa invaliditetom, a posledično neće niti osmisliti niti realizovati nastavu na način da odgovara na specifičnosti zadovoljenja njegovih obrazovnih potreba. Studenti sa invaliditetom koji su visokoškolske studije započeli tokom COVID-19 pandemije možda nikada nisu bili u situaciji da neposredno i uživo komuniciraju sa svojim nastavnicima, usled čega mogu biti rezervisani u komunikaciji svojih potreba za dodatnom podrškom. Opisana situacija, udružena sa osiromašenim mogućnostima interakcije univerzitetskih nastavnika i studenata sa invaliditetom u uslovima komunikacije posredovane tehnologijom, može otežati nastavniku praćenje učenja i razvoja studenata sa invaliditetom, modelovanje sadržaja, forme i tempa realizacije nastave, kao i pružanje blagovremene i adekvatne povratne informacije studentu. Blagovremena i adekvatna povratna informacija ne samo da podržava učenje i razvoj studenata sa invaliditetom, nego im i šalje poruku da je nastavnicima do njih stalo i da misle da mogu uspešno da uče i da se razvijaju (Pešikan, 2020). Izostanak ovakve povratne informacije, koji je u kontekstu COVID-19 pandemije verovatan, studentima sa invaliditetom pak može poslati potpuno suprotnu poruku da univerzitetskim nastavnicima do njih nije stalo, ili navesti studenta da internalizuje identitet neuspešnog studenta.

Povratna informacija ne teče samo u smeru univerzitetski nastavnik – student sa invaliditetom, već i studenti sa invaliditetom pružaju mnoštvo povratnih informacija nastavnicima koji ih podučavaju. U douniverzitetskom obrazovanju nastavnici mogu pronaći neke oslonce za rad sa studentima sa invaliditetom u procesu svog inicijalnog obrazovanja (koje je po zakonskoj regulativi obavezno) i kroz programe stručnog usavršavanja nastavnika. Na nivou visokog obrazovanja, u Republici Srbiji, ovaj proces je najčešće reverzibilan – sada su studenti sa invaliditetom ti koji uče svoje nastavnike. Studenti sa invaliditetom su ti koji, pružajući povratnu informaciju, nagoveštavaju univerzitetskim nastavnicima na koji način da im prilagode nastavu, podržavajući tako razvoj svojih nastavnika. Kako je COVID-19 pandemija otežala/osiromašila komunikaciju univerzitetskih nastavnika i studenata sa invaliditetom, i povratna informacija koju univerzitetski nastavnici dobijaju od svojih studenata sa invaliditetom može biti ređa, ili čak izostati, što dodatno otežava nastavnicima da osmisle i realizuju relevantnu i kvalitetnu nastavu za studente sa invaliditetom.

Izbijanje COVID-19 pandemije dodatno je podsetilo na značaj obrazovanja i usavršavanja kompetencija univerzitetskih nastavnika, te mnogi autori preporučuju sadržinski različite programe usavršavanja za zaposlene u visokom obrazovanju. Pored kompetencija koje su univerzitetskim nastavnicima potrebne za podučavanje studenata sa invaliditetom, vanredne okolnosti pandemije i podučavanje u virtuelnom obrazovnom okruženju su otvorili mnoštvo novih tema usavršavanja nastavnika. Tako Grir, Rovland i Smit ističu da su nastavnicima neophodne dobro razvijene komunikacione veštine za podučavanje studenata sa invaliditetom u online okruženju, kako bi mogli da na raznovrsne načine interreaguju sa studentima, s obzirom na to da studenti sa invaliditetom imaju potrebu za jasnom komunikacijom (Greer, Rowland & Smith, 2014, prema: Smith et al., 2016). Autorka Šaljić kao nove važne teme stručnog usavršavanja nastavnika u oblasti inkluzivnog obrazovanja ističe: korišćenje različitih informacionih i tehnoloških resursa u realizaciji nastave koja je prilagođena različitim potrebama i mogućnostima učenika, uticaj nepovoljnih okolnosti na učenje i razvoj učenika i ovladavanje mogućim načinima

pružanja psihosocijalne podrške učenicima u kriznim situacijama (Шаљић, 2021). Potrebe za razvojem digitalnih kompetencija univerzitetskih nastavnika i kompetencija potrebnih za podučavanje studenata sa invaliditetom u kontekstu COVID-19 pandemije su ujedinjene u neophodnosti razvoja i usavršavanja kompetencija univerzitetskih nastavnika za podučavanje studenata sa invaliditetom u virtuelnom obrazovnom okruženju. Ovu tvrdnju empirijski potkrepljuje istraživanje sprovedeno u Andaluziji (Španija), na uzorku od 1194 nastavnika, koje pokazuje nizak nivo znanja o digitalnim resursima koji se mogu koristiti za podučavanje studenata sa invaliditetom, posebno među visokoškolskim nastavnicima (Cabero-Almenara et al., 2022).

Kako stvari u obrazovnom procesu nikada nisu jednosmerne i jednoznačne, nisu samo univerzitetski nastavnici ti koji treba da imaju razvijene digitalne kompetencije, već i studenti sa invaliditetom moraju posedovati zadovoljavajući nivo razvijenosti digitalnih kompetencija kako bi mogli uspešno da prate nastavu i kako bi imali kvalitetno obrazovno iskustvo. Istraživanje sprovedeno u Americi tokom 2016. godine pokazuje da ljudi sa invaliditetom izražavaju manji nivo komfora sa korišćenjem tehnologije, kao i da je značajno manja verovatnoća da će ljudi sa invaliditetom da izraze visok nivo samopouzdanja u svoju sposobnost da koriste Internet i druga komunikaciona sredstva (Schaeffer, 2020). Rezultati istraživanja sprovedenog u Rusiji, na delu populacije studenata sa invaliditetom, nam govore da većina studenata sa invaliditetom do COVID-19 pandemije nije imala iskustvo online nastave na daljinu (Denisova, Lekhanova & Gudina, 2020). Ovakvi rezultati sugerišu neophodnost razvoja digitalnih kompetencija studenata sa invaliditetom.

Sa zatvaranjem fakulteta deo odgovornosti za učenje i pružanje podrške studentima sa invaliditetom su od visokoškolskih ustanova i univerzitetskih nastavnika preuzele porodice ovih studenata. Potrebnu pomoć i podršku, kako na planu učenja, tako i na planu socioemotivnog razvoja, studentima sa invaliditetom tokom realizacije nastave na daljinu pružali su njihovi roditelji. Univerzitetski nastavnici, drugi studenti – vršnjaci i asistenti studenata sa invaliditetom su, usled mera socijalne distance, bili manje neposredno pristupačni studentima sa invaliditetom, a komunikacija između njih osiromašena posredovanjem tehnologije, te je na roditelje spala odgovornost za pružanje neposredne podrške koja je studentima sa invaliditetom za učenje potrebna. Porodice studenata sa invaliditetom su ostavljene da same, u jako kratkom vremenskom periodu, kreiraju podržavajuću atmosferu za učenje studentima sa invaliditetom (Porter, Greene & Kate Esposito, 2021). Uz već postojeće životne i profesionalne obaveze trebalo je uskladiti i deo odgovornosti nastavničke uloge i pružanje potrebne podrške studentima sa invaliditetom, pa ne čude rezultati istraživanja koje je sprovedla Inicijativa za inkluzivno obrazovanje Svetske banke, koji nam pokazuju da je kod roditelja studenata sa invaliditetom to razvilo osećaj emotivne preplavljenosti (Inclusive Education Initiative, 2021). Roditelji studenata sa invaliditetom za ovu ulogu nisu pripremani, nedostaju im neophodna znanja i veštine kako bi mogli da podrže akademski razvoj svoje dece u uslovima online nastave na daljinu (Ibidem; Jia & Santi, 2021). Obrazovna nepripremljenost i preplavljenost obavezama roditelja, udružene sa izostankom potrebne podrške od obrazovnog sistema, narušavaju emotivno blagostanje celokupnih porodica studenata sa invaliditetom. Porodice studenata sa invaliditetom izveštavaju znatno viši nivo stresa i mentalnih poteškoća i viši nivo zabrinutosti za učenje studenata sa invaliditetom od porodica studenata bez invaliditeta (Inclusive Education Initiative, 2021; Porter, Greene & Kate Esposito, 2021).

Društvene okolnosti pandemije imaju mnoštvo negativnih efekata i na emotivno blagostanje samih studenata sa invaliditetom. Sprovedena istraživanja nedvosmisleno empirijski potvrđuju značajno viši nivo stresa i depresivnih osećanja među populacijom studenata sa invaliditetom u poređenju sa periodom pre COVID-19 pandemije (Inclusive Education Initiative, 2021; Porter, Greene & Kate Esposito, 2021), kao i značajno viši nivo osećanja nesigurnosti, bespomoćnosti i usamljenosti (Šarčević Ivić-Hofman, Veseličić & Smolčić

Jerković, 2022). Negativni efekti karantina i mera socijalnog distanciranja i neizvesnost društvenih okolnosti pandemije su oslabili psihičke odbrambene mehanizme studenata sa invaliditetom (Gin et al., 2021, prema: Alkahtani, 2021). Realizacija nastave u formi nastave na daljinu može uticati na osećaj pripadnosti studenata fakultetu i na osećaj sopstvene vrednosti i uspešnosti (Шалџић, 2021). Opisane emotivne i mentalne poteškoće sa kojima se studenti sa invaliditetom susreću nisu u pozitivnoj korelaciji sa uspešnim rezultatima učenja i akademskim razvojem i ne predstavljaju atmosferu koja pogoduje kvalitetnom obrazovnom iskustvu, jer su „emocionalna ravnoteža i socijalna integracija... nužni uslovi da bi se oslobodio i iskoristio raspoloživi intelektualni potencijal” (Hrnjica, 2004: 40). I ovako oskudne mere podrške namenjene studentima sa invaliditetom mahom bivaju ukinute u okolnostima socijalne distance i zatvorenih fakulteta, te su studenti sa invaliditetom i njihove porodice bili prepušteni da se samostalno snalaze i suočavaju sa svim negativnim efektima pandemije.

Funkcija visokog obrazovanja nije samo da razvija intelekt, podučava određene sadržaje i priprema za pojedina zanimanja, već je funkcija visokog obrazovanja i da socijalizuje studente i da kod njih razvija vrednosti zajednice. Koncept inkluzivnog obrazovanja se u svojim osnovnim pretpostavkama i oslanja na socijalizatorsku funkciju obrazovanja. Cilj inkluzivnog obrazovanja je reforma okruženja i obrazovnog sistema u pravcu nesmetanog uključivanja učenika sa invaliditetom u taj sistem (Vujačić, 2010), a u uslovima mera socijalne distance i zatvaranja fakulteta ostvarenje ovog cilja biva ugroženo. Mere socijalne distance i zatvaranje fakulteta uticali su na učestalost, obim i formu komunikacije studenata sa invaliditetom sa drugim učesnicima obrazovanja – sa vršnjacima i univerzitetskim nastavnicima. Vršnjaci predstavljaju bogat resurs podrške studentima sa invaliditetom, vršnjaci su ti koji studentima sa invaliditetom najbolje mogu pomoći oko učenja i nastave i na taj način podržati njihov razvoj u različitim aspektima ličnosti. Komunikacija sa vršnjacima kod studenata sa invaliditetom može razviti osećaj pripadnosti zajednici i prihvaćenosti, a vršnjake senzitivije na različitosti i specifične načine zadovoljenja potreba ljudi sa invaliditetom, kod njih podstiče empatiju i osetljivost na tuđe potrebe i perspektive. Mere suzbijanja prenosa COVID-19 virusa su umanjile mogućnosti neposredne interakcije studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka, što ima višestruke negativne efekte na učenje i razvoj studenata sa invaliditetom. Rezultati istraživanja koje je sprovedla Inicijativa za inkluzivno obrazovanje na globalnom nivou pokazuju da studenti sa invaliditetom, posebno oni koji su učestvovali u nastavi na daljinu sa asinhronom komunikacijom, nisu imali dovoljno prilike da komuniciraju sa svojim vršnjacima, zbog čega je došlo do regresa u stepenu razvijenosti njihovih socijalnih veština. Učesnici istraživanja strahuju da su izgubili socijalne veštine koje su ranije razvili i da će usled toga imati poteškoće da razviju konstruktivne odnose po povratku u kontekst učionice (Inclusive Education Initiative, 2021). Ovakve rezultate potvrđuje i istraživanje sprovedeno u Italiji na uzorku od 3170 nastavnika. 52% nastavnika koji su učestvovali u istraživanju je primetilo negativne promene kod učenika sa invaliditetom u ponašanju, socijalnim postignućima, samostalnosti i komunikaciji (Ianes & Bellacicco, prema: Шалџић, 2021). Društvene okolnosti pandemije su uticale i na formu i učestalost komunikacije studenata sa invaliditetom i univerzitetskih nastavnika. Ove promene, kao što smo već spomenuli, otežavaju univerzitetskim nastavnicima da prate učenje studenata sa invaliditetom i da im blagovremeno pruže povratnu informaciju o njihovom napretku i učenju. Siromašnija i ređa komunikacija univerzitetskih nastavnika i studenata sa invaliditetom onemogućava i studente sa invaliditetom da svojim nastavnicima pruže informacije na koji način da im adekvatno prilagode nastavu, što može umanjiti kvalitet nastave za studente sa invaliditetom.

NASTAVA STUDENATA SA INVALIDITETOM NAKON COVID-19 PANDEMIJE

Mere suzbijanja COVID-19 virusa su sve blaže, ili se potpuno ukidaju, kako na globalnom nivou, tako i u Republici Srbiji. Različiti aspekti društvenog funkcionisanja se „normalizuju”, tj. vraćaju se u stanje u kojem su bili pre početka COVID-19 pandemije. Tako se i nastava na visokoškolskim ustanovama postepeno vraća u svoju prvobitnu formu realizacije – na neposrednu nastavu uživo. Tempo i forma tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja na neposredno, fizičko obrazovno okruženje se razlikuju od zemlje do zemlje i od fakulteta do fakulteta. U Republici Srbiji tokom marta meseca tekuće, 2022. godine, Senat beogradskog Univerziteta savetuje fakultete da nastavu realizuju uživo, osim u izuzetnim slučajevima, za koje se preporučuje kombinovani model nastave (RTS, 2022). Fakulteti širom sveta ponovo otvaraju vrata svojim studentima, a kako bi nastava studenta sa invaliditetom bila kvalitetna i kako bi odgovarala na specifičnosti zadovoljenja njihovih obrazovnih potreba neophodno je prilikom konceptualizovanja, planiranja i organizacije nastave povoditi se iskustvom i lekcijama naučenim tokom COVID-19 pandemije. U nastavku rada pružamo preporuke za nastavu studenata sa invaliditetom u post-COVID periodu.

Odabir softvera/platформи za učenje koji pružaju mogućnosti raznovrsnih kanala za prenos informacija

Pristupačni i dostupni softveri i platforme koje se koriste za podučavanje studenata sa invaliditetom, koji omogućavaju raznovrsne načine prenosa informacija, predstavljaju *conditio sine qua non* inkluzivne nastave na daljinu. Iako posrednu nastavu na daljinu postepeno zamenjuje fizički neposredna nastava uživo, možemo pretpostaviti da će se u budućnosti sve češće pribegavati online modalitetima i kombinovanom modelu nastave. Stoga, potrebno je blagovremeno osmisliti i odabrati softvere/platформи za učenje koje pružaju mogućnosti raznovrsnih kanala za prenos informacija, kako bi se omogućilo da studenti sa različitim vrstama invaliditeta mogu nesmetano da prate nastavu i efektivno i efikasno komuniciraju sa nastavnicima i svojim kolegama – vršnjacima. Tehnologija može biti efektivno nastavno pomagalo, koje omogućava adaptaciju nastave i materijala studentima sa invaliditetom, a da bi ostvarila ovakvu ulogu mora biti adekvatno osmišljena i dizajnirana.

Komunikacija univerzitetskih nastavnika i visokoškolskih ustanova sa studentima sa invaliditetom i njihovim porodicama

Teško je očekivati da će univerzitetski nastavnici tokom perioda tranzicije sa online nastave na daljinu na neposrednu, uživo nastavu biti u situaciji da prioritizuju potrebe studenata sa invaliditetom, već možemo da pretpostavimo da će biti preplavljeni zadacima koje promena obrazovnog konteksta sa sobom nosi. Upravo će zato komunikacija univerzitetskih nastavnika sa studentima sa invaliditetom i njihovim porodicama biti ključna tokom perioda tranzicije, kako bi mogli da sugerišu nastavnicima na koji način da prilagode nastavu studentima sa invaliditetom, na koji način da zadovolje njihove potrebe i u kojim aspektima su im potrebni dodatna podrška i pomoć u učenju.

Podsticanje komunikacije studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka

Komunikacija studenata sa invaliditetom sa vršnjacima predstavlja snažan socijalizatorski podstrek, kako za studente sa invaliditetom, tako i za njihove vršnjake. Da bi se približili ostvarenju ciljeva inkluzivnog obrazovanja, neophodno je po povratku u učionice i amfiteatre podsticati konstruktivnu komunikaciju studenata sa invaliditetom i njihovih

vršnjaka. Time će studenti sa invaliditetom imati priliku da premoste negativne posledice mera socijalne distance i zatvaranja fakulteta, te da dalje razvijaju i usavršavaju svoje socijalne veštine, a njihovi vršnjaci da se senzitiviju na specifičnosti zadovoljenja potreba studenata sa invaliditetom i dodatno razviju empatiju i prihvatanje različitosti. Inkluzivno obrazovanje ne znači samo dati nekome priliku da se obrazuje, već znači menjanje i senzitivizaciju celokupne zajednice u smeru prihvatanja različitosti, te komunikacija studenata sa invaliditetom i njihovih vršnjaka, kao jedna od mogućih formi te senzitivizacije, treba permanentno da se podstiče. Zadatak je nastavnika da osmisli obrazovne aktivnosti koje će ovu komunikaciju podsticati i u kojima vršnjaci mogu pružiti studentima sa invaliditetom potrebnu pomoć prilikom učenja, podstičući na taj način njihov razvoj.

Uvođenje IOP-a u visoko obrazovanje i predviđanje njegove primene u virtuelnom obrazovnom okruženju

Individualni obrazovni plan – (u daljem tekstu IOP), je obrazovni dokument čiji je cilj optimalni razvoj učenika. Za svakog učenika se kreira jedinstveni IOP, sa ciljem da se proces obrazovanja prilagodi potencijalima, mogućnostima, tempu napredovanja i interesovanjima datog učenika (Vujačić, 2010). IOP predviđa ciljeve nastave i učenja za pojedinog učenika, tempo napredovanja i potrebna prilagođavanja i oblike podrške. U Republici Srbiji je Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2009. godine izrada IOP-a za učenike sa potrebom za dodatnom podrškom u douniverzitetskom obrazovanju uvedena kao obaveza, ali se i dalje ne koristi u visokom obrazovanju. IOP predstavlja vredan obrazovni resurs za podsticanje razvoja studenata sa invaliditetom i univerzitetskim nastavnicima može služiti kao smernica na koji način da odgovore na specifičnosti zadovoljenja obrazovnih potreba studenata sa invaliditetom, koje aspekte nastave da im prilagode i kako to da učine i u kojim domenima da im pruže potrebnu podršku. IOP, takođe, može služiti kao evaluativno sredstvo u visokom obrazovanju, kako učenja i razvoja studenata, tako i rada i obrazovnih potreba univerzitetskih nastavnika, na osnovu čega se mogu projektovati i planirati dalji obrazovni planovi. U budućnosti možemo očekivati sve učestalije pribegavanje virtuelnim obrazovnim okruženjima i realizaciji nastave na daljinu, pa u skladu sa time preporučujemo da se prilikom izrade IOP-a u visokom obrazovanju predviđaju i blagovremeno planiraju adekvatne tehnologije (prateći njihov razvoj i nastanak novih) za realizaciju nastave. Na taj način ni univerzitetski nastavnici, ni roditelji studenata sa invaliditetom neće biti ostavljeni da se „preko noći” snalaze na koji način da podrže učenje i razvoj studenata sa invaliditetom, već će aktivnosti, uloge i odgovornosti biti blagovremeno osmišljene i međusobno usaglašene u cilju optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom.

Obuka studenata sa invaliditetom, univerzitetskih nastavnika i roditelja studenata sa invaliditetom

Nepripremljenost da podučavaju i podrže studente sa invaliditetom u učenju i potrebu za obukom od početka COVID-19 pandemije izveštavali su i univerzitetski nastavnici i roditelji studenata sa invaliditetom. COVID-19 pandemija još jednom je potvrdila potrebu razvoja kompetencija univerzitetskih nastavnika za podučavanje studenata sa invaliditetom i otvorila nove važne teme obuke i usavršavanja nastavnika, jer sada svoje nastavničke kompetencije treba da primene i u online okruženju. Takođe, trebalo bi univerzitetske nastavnike obučiti na koji način da pruže podršku studentima sa invaliditetom u online okruženju. Kako su roditelji studenata sa invaliditetom preuzeli deo nastavničkih odgovornosti i zadatak pružanja pomoći i podrške studentima sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije, potrebno je i njih u razvoju ove uloge podržati. Univerzitetski nastavnici

tokom perioda tranzicije mogu biti preopterećeni, te će adekvatna pomoć roditelja i u ovom periodu biti neophodna, za šta je roditeljima potrebna obrazovna podrška. Kako možemo očekivati da će se u budućnosti češće pribegavati kombinovanom modelu nastave i realizaciji nastave na daljinu, neophodno je blagovremeno razvijati digitalne kompetencije studenata sa invaliditetom.

Dostupna psihosocijalna podrška za studente sa invaliditetom, njihove porodice i univerzitetske nastavnike

Proces tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja na fizičko obrazovno okruženje i nastavu uživo može sa sobom nositi brojne poteškoće i biti emotivno, fizički i vremenski naporan i preplavljujuć za sve aktere obrazovnog sistema, posebno za studente sa invaliditetom, njihove porodice koje im pomažu i univerzitetske nastavnike koji ih podučavaju. Integralan i dostupan sistem psihosocijalne podrške biće neophodan za sve navedene grupacije, kako bi proces tranzicije sa jednog oblika nastave na drugi protekao što bezbolnije i kako bi kvalitet nastave za studente sa invaliditetom i njihovo celokupno blagostanje bili što veći.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Visoko obrazovanje studentima sa invaliditetom predstavlja priliku za poboljšanje života i povezano je sa mnogim pozitivnim socijalnim ishodima, kako za pojedince sa invaliditetom, tako i za društvo u celini (Collins, Azmat & Rentschler, 2019). Međutim, kako bi im visoko obrazovanje istinski predstavljalo priliku za poboljšanje kvaliteta života, neophodno je da se obezbede karakteristike relevantnosti i kvaliteta obrazovnog procesa. Upravo je zato je bitno osvrnuti se na karakteristike obrazovnog procesa za studente sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije. Ukoliko visoko obrazovanje ne odgovara na specifičnosti zadovoljenja potreba studenata sa invaliditetom i ne pruža im adekvatne prilike za učenje, ono postaje samo još jedan segment društva koji doprinosi njihovoj daljoj marginalizaciji.

Pregled literature i rezultati istraživanja sprovedenih tokom COVID-19 pandemije pokazuju da su se studenti sa invaliditetom suočavali sa mnogim poteškoćama tokom realizacije nastave na daljinu, kako na planu kognitivnog funkcionisanja i učenja, tako i na planu socijalnog i psihičkog/emocionalnog funkcionisanja. Globalne društvene okolnosti pandemije zahtevale su instant, brzu adaptivnu reakciju od obrazovnih sistema i u takvim okolnostima studenti sa invaliditetom nisu bili u centru tranzicije i sprovedenih obrazovnih reformi. Možemo zaključiti generalne tendencije o obrazovnom iskustvu i kvalitetu nastave na daljinu studenata sa invaliditetom tokom COVID-19 pandemije, ali će kvalitet tog iskustva dosta varirati u zavisnosti od konteksta i vrste invaliditeta. Nastava na daljinu ne znači isto za studenta koji ima poteškoća sa kretanjem, za studenta sa slušnim poteškoćama ili za studenta sa poteškoćama sa vidom (na primer). Mali je broj istraživanja koja kvalitet obrazovnog iskustva studenata sa invaliditetom nastoje da saznaju od samih studenata sa invaliditetom, te je potrebno preduzeti istraživanja u kojima bi mogli da se čuju njihovi glasovi, kako bi se kreirali valjani oblici podrške namenjeni ovoj populaciji studenata.

Sa mnogim poteškoćama su se tokom COVID-19 pandemije susretali i suočavali i roditelji studenata sa invaliditetom i univerzitetski nastavnici koji ih podučavaju. COVID-19 pandemija je pred njih stavila nove uloge, zadatke i odgovornosti, a u snalaženju sa njima su bili bez systemske podrške. Kako bi se postigao cilj optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom, neophodno je u periodu tranzicije sa virtuelnog obrazovnog okruženja

na neposredno obrazovno okruženje podržati i njih. Neophodno je kreirati adekvatan i dostupan sistem podrške za univerzitetske nastavnike i roditelje studenata sa invaliditetom, a neke od mogućih oblika te podrške predlažemo u radu.

Možemo očekivati da će se u budućnosti češće pribegavati kombinovanom modelu nastave i realizaciji nastave na daljinu, a da bi takav model nastave istinski bio prilika za poboljšanje života studenata sa invaliditetom potrebno je da bude dobro i blagovremeno osmišljen, kao i da svi akteri koji u procesu nastave učestvuju budu za to blagovremeno pripremljeni. Društvene okolnosti pandemije još jednom su potvrdile da obrazovne ustanove – fakulteti i studenti sa invaliditetom i njihove porodice moraju biti partneri u ostvarenju zajedničkog cilja – optimalnog razvoja studenata sa invaliditetom i postizanja ciljeva inkluzivnog obrazovanja. Za to je potrebna sistemski podsticana i unapred uspostavljena dobra komunikacija i spremnost i podrška celokupnog sistema, kako niko od navedenih aktera ne bi bio ostavljen da se sam *ad hoc* snalazi.

KORIŠĆENA LITERATURA

- Alkahtani, M. A. (2021). E-learning for Students With Disabilities During COVID-19: Faculty Attitude and Perception. *SAGE Open*, DOI: <https://doi.org/10.1177/21582440211054494>
- Cabero-Almenara, J., Guillén-Gámez, F. D., Ruiz-Palmero, J. & Palacios-Rodríguez, A. (2022). Teachers' digital competence to assist students with functional diversity: Identification of factors through logistic regression methods. *British Journal of Educational Technology*, 53, 41-57. DOI: 10.1111/bjet.13151
- Collins, A., Azmat, F. & Rentschler, R. (2019). 'Bringing everyone on the same journey': revisiting inclusion in higher education. *Studies in Higher Education*, 44 (8), 1475-1487.
- Denisova, O. A., Lekhanova, O. L. & Gudina T. V. (2020). Problems of distance learning for students with disabilities in a pandemic. *SHS Web of Conferences*, 87, DOI: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20208700044>
- Getzel, E. (2008). Addressing the Persistence and Retention of Students with Disabilities in Higher Education: Incorporating Key Strategies and Supports on Campus. *Exceptionality: A Special Education Journal*, 16 (4), 207-219.
- Grimes, S., Southgate, E., Scevak, J. & Buchanan, R. (2018). University student perspectives on institutional non-disclosure of disability and learning challenges: reasons for staying invisible. *International Journal of Inclusive Education*, 23 (5), 639-655.
- Hrnjica, S. (2004). *Škola po meri deteta: priručnik za rad sa učenicima redovne škole ometenim u razvoju*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta, Save the children UK kancelarija u Beogradu.
- Inclusive Education Initiative, World Bank Group (2021). *Learners with disabilities & COVID-19 school closures*. Dostupno na: https://www.inclusive-education-initiative.org/sites/iei/files/2021-09/Inclusive%20Education%20Initiative%20%28IEI%29%20Survey%20Report_09152021.pdf , Pristupljeno: 10. april 2022.
- Jia, L. & Santi, M. (2021). Inclusive education for students with disabilities in the global COVID-19 outbreak emergency: some facts and thoughts from China. *Disability and Society*, 36 (7), 1186-1191.
- Kuyini, A. B., Yeboah, K. A., Das, A. K., Alhassan A. M. & Mangope, B. (2016). Ghaninan teachers: competencies perceived as important for inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 20 (10), 1009-1023.
- Love, S. T., Kreiser, N., Camargo, E., Grubbs, E. M., Kim, J. E., Burge, L. P. & Culver, M. S. (2015). STEM Faculty Experiences with Students with Disabilities at a Land Grant Institution. *Journal of Education and Training Studies*, 3 (1), 27-38.
- Meleo-Erwin, Z., Kollia, B., Fera, J., Jahren, A. & Basch, C. (2021). Online support information for students with disabilities during the COVID-19 pandemic. *Disability and Health Journal*, 14, DOI: 10.1016/j.dhjo.2020.101013
- Morgado Camacho, B., Lopez-Gavira, R. & Moriña Diez, A. (2017). The ideal university classroom: Stories by students with disabilities. *International Journal of Educational Research*, 85, 148-156.
- Moriña, A. (2015). 'We aren't heroes, we're survivors': higher education as an opportunity for students with disabilities to reinvent an identity. *Journal of Further and Higher Education*, DOI: <https://doi.org/10.1080/0309877X.2015.1070402>
- Moriña, A. (2018). Learning from experience: training of faculty members on disability. *Perspectives: Policy*

- and Practice in Higher Education. <https://doi.org/10.1080/13603108.2018.1534759>
- Perrin, A. & Atske, S. (2021). *Americans with disabilities less likely than those without to own some digital devices*. Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2021/09/10/americans-with-disabilities-less-likely-than-those-without-to-own-some-digital-devices/> Pristupljeno: 06. april 2021.
- Pešikan, A. (2020). *Učenje u obrazovnom kontekstu – osnovne psihologije učenja/nastave*. Beograd: Službeni Glasnik.
- Porter, G. S., Greene, K. & Kate Esposito, M. C. (2021). Access and Inclusion of Students with Disabilities in Virtual Learning Environments: Implications for Post-Pandemic Teaching. *International Journal of Multicultural Education*, 23 (3), 43-61.
- Rajović, V. i Jovanović, O. (2010). Profesionalno i privatno iskustvo sa osobama s posebnim potrebama i stavovi nastavnika redovnih škola prema inkluziji. *Psihološka istraživanja*, 13 (1), 91–106.
- RTS (2022). *Univerzitet u Beogradu preporučio nastavu uživo*. Dostupno na: <https://www.rts.rs/page/stories/r/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81/story/3148/zivot-u-vreme-pandemije/4750497/fakulteti-beograd-univerzitet.html> , Pristupljeno: Mart 2022.
- Schaeffer, K. (2020). *As schools shift to online learning amid pandemic, here's what we know about disabled students in the U.S.* Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/04/23/as-schools-shift-to-online-learning-amid-pandemic-heres-what-we-know-about-disabled-students-in-the-u-s/>, Pristupljeno: 06. april 2022.
- Smith, C. (2020). Challenges and Opportunities for Teaching Students with Disabilities During the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Multidisciplinary Perspectives in Higher Education*, 5 (1), 167-173.
- Smith, J. S., Basham, J., Rice, F. M. & Carter, R. A. (2016). Preparing Special Educators for the K-12 Online Learning Environment: A Survey of Teacher Educators. *Journal of Special Education Technology*, 31 (3), 170-178.
- Strnadová, I., Hájková, V. & Květoňová, L. (2015). Voices of university students with disabilities: inclusive education on the tertiary level – a reality or a distant dream? *International Journal of Inclusive Education*, 19 (10), 1080-1095.
- Šarčević Ivić-Hofman, Ž. K., Veseličić, I. B. & Smolčić-Jerković T. I. (2022). Emotional changes in people with disabilities during the COVID-19 pandemic. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21 (1), 1-13.
- Vujačić, M. (2010). *Mogućnosti i ograničenja inkluzije dece sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu univerziteta u Novom Sadu.
- Шаљић, З. (2021). Пружање додатне подршке ученицима у ванредним условима образовања. У В. Спасеновић (Ур.), *Образовање у време ковид кризе: Где смо и куда даље* (стр. 247–259). Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

TEACHING STUDENTS WITH DISABILITIES DURING AND AFTER COVID-19 PANDEMIC: CHALLENGES AND RECOMMENDATIONS

Author: NATALIJA GOJAK

Email: natalijaljubica@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Zorica Milošević
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Introduction: Due to the outbreak of the COVID-19 pandemic, school and university closure measures were implemented. The immediate educational environment was replaced by a virtual educational environment and online distance learning. Students with disabilities, their family members, and the university teachers who teach them have faced numerous difficulties during online distance learning.

Aim: The aim of the paper is to present the challenges of online distance learning of students with disabilities during the COVID-19 pandemic and to define recommendations for teaching students with disabilities during the transition period from online distance learning to direct, live teaching, as well as for the period after the COVID-19 pandemic.

Material and Methods: The method used in the paper is the analytical-deductive method.

Results: Recommendations for teaching students with disabilities during the transition period from online distance learning to direct, live teaching, as well as for the period after the COVID-19 pandemic, are: selection of learning software/platforms that provide opportunities for various channels for information transmission; communication of university teachers and higher education institutions with students with disabilities and their families; encouraging communication between students with disabilities and their peers; introducing IEP in higher education and predicting its application in a virtual educational environment; training of students with disabilities, university teachers, and parents of students with disabilities; available psycho-social support for students with disabilities, their families, and university teachers.

Conclusion: In order to achieve the goal of optimal development of students with disabilities, it is necessary to create an adequate and accessible support system during the period of transition from a virtual educational environment to a physical educational environment for students with disabilities, their family members, and university teachers who teach them.

Keywords: students with disabilities, teaching students with disabilities, teaching students with disabilities during the COVID-19 pandemic